

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД НАПРИКІНЦІ 50-х – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст. У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ 20-х рр. XX – НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Статтю присвячено дослідженню проблем, пов'язаних з утворенням та діяльністю громад Наддніпрянської України наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Особливу увагу приділено дискусійному питанню щодо часу утворення громад та їх складу. В дослідженні охарактеризовано особливості розробки цієї теми на історіографічній основі з 20-х рр. XX до початку XXI ст.

Ключові слова: українські громади, недільні школи, українофільство, українська інтелігенція, історіографія, історики.

Статья посвящена исследованию проблем, связанных с образованием и деятельностью громад Приднепровской Украины в конце 50-х – начале 60-х гг. XIX в. Особое внимание уделено дискуссионному вопросу о времени образования общин и их состав. В исследовании охарактеризованы особенности разработки этой темы на историографической основе с 20-х гг до начала XXI в.

Ключевые слова: украинские громады, воскресные школы, украинофилы, украинская интеллигенция, историография, историки.

The article investigates the problems associated with the formation and activities of the community bank Ukraine in the late 50's – early 60-ies of the XIX century. Particular attention is paid to the discussion on the issue since the formation of communities and their members. The study describes the design features of this theme on historiographical basis of the 20-ies of XX to XXI century.

Key words: Ukrainian community, Sunday schools, Ukrainophilism, Ukrainian intellectuals, historians and historians.

На середину XIX ст. припадає зародження українського громадівського руху. В цей час утворилися культурно-просвітницькі організації – громади у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах України. Їх діяльність була предметом дослідження багатьох українських істориків, які в різні історіографічні періоди неоднаково висвітлювали зазначену проблему. Досліджуючи її, необхідно звернути увагу на визначення точної дати, складу громад. У цьому аспекті полягає науковий інтерес до теми.

Досліджувана тема певною мірою висвітлювалася в працях деяких істориків. Відомий дослідник українського громадівського руху XIX ст. М. Антонович зробив вагомий внесок в історіографію питання про Полтавську, Харківську та Чернігівську громади. Історик зазначав, що відомостей про громади Наддніпрянської України наприкінці 50-60-х рр. XIX ст. залишилось небагато. Марко Дмитрович звернув увагу на роботу М. Гніпа про історію Полтавської громади. Він описав час утворення та напрямки її діяльності.

Цінні матеріали щодо Полтавської громади належать громадівському діячу О. Кониському. Серед дослідників Харківської громади М. Антонович виділив І. Житецького, який вивчав питання щодо часу утворення її. Стосовно Чернігівської громади, діаспорний історик, наголошував на певній плутанині про її утворення та діяльність, оперуючи дослідженнями О. Соловія [1, с. 32].

Аналізуючи праці В. Антоновича, Н. Чирикало та О. Беззубець розглянули суть поглядів діячів українського національного руху. Вони вказали, що В. Антонович звернув увагу на те, що переконання діячів громадівського руху, базувалися на всебічному вивченні особливостей в антропологічному, філологічному, психологічному та культурно-історичному аспектах розвитку українського народу. Розглядаючи спогади В. Хижнякова, дослідники відмічають відомості про чернігівських діячів, які співпрацювали з діячами Київської громади [2, с. 90–91].

О. Мисюра досліджував роботи В. Міяковського та І. Лисяка-Рудницького, в яких простежувалася

відмінність щодо поглядів на діяльність громад та окремих його діячів [20, с. 39].

В. Дудко відзначив одного з відомих дослідників діяльності Полтавської громади М. Гніпа. Досліджуючи його роботи, автор виділяв значущість його видання. Саме він, за словами дослідника, використовуючи цінні документи, добуті переважно з жандармських архівів, розкрив основні відомості про діяльність Полтавської громади. Віктор Іванович відзначив, що певну цінність мають праці Г. Жураківського, М. Присяжнюка, Ф. Прийми, які дають цікавий матеріал для вивчення Полтавської громади [7, с. 155]. Отже, можна зробити висновок про недостатність висвітлення історіографічних питань відносно роботи громад Наддніпрянської України наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Мета статті: дослідити історіографічний аспект щодо діяльності українських громад в наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Питання щодо історіографії Київської громади розглядається окремо.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. були утворені громадські осередки в містах Наддніпрянської України. Від 1859 р. громада існувала в Полтаві, а згодом громадські організації утворились у Харкові, Чернігові, Одесі. Значну роль в них відігравали провідні діячі української інтелігенції, студенти, які відстоювали національні погляди українського народу [16, с. 154]. Практична діяльність громадівців полягала в заснуванні недільних шкіл з українською мовою навчання, виданні популярних брошур, укладанні словників, вивченні та популяризації духовної спадщини українського народу, створення національного театру тощо [8, с. 210].

Серед громадівців у Харкові були І. Бницький, В. Гнилоширов, П. Лобко, В. Мова, Д. Оробченко, Ф. Павловський, О. Потєбня, А. Шиманов; в Полтаві – М. Жученко, О. Кониський, В. Кулик, С. Милорадович, Д. Пальчиків; у Чернігові діяли П. Борсук, Д. Лаврінченко, С. Ніс та ін. [9, с. 443].

Формально громади займалися культурно-просвітницькою діяльністю, відображаючи загальні тенденції тогочасного суспільного руху. Царський уряд, занепокоєний діяльністю громад, ліквідував недільні школи, заборонив видання науково-популярної та релігійної літератури українською мовою, здійснив арешти найактивніших громадівців, загальмувавши на певний час культурно-національний рух [8, с. 210].

Історія громад Наддніпрянської України досліджувалася вченими, починаючи з другої половини XIX ст. і до початку XXI ст., в роботі відображаємо лише історіографію періоду радянського часу, починаючи з 20-х рр. XX ст. – до поч. XXI ст. Історіографічними джерелами з теми є узагальнюючі праці з історії України, роботи з історії громадівського руху та спеціальні дослідження про діяльність окремих громад, роботи присвячені окремим їх діячам. Досліджуючи

історіографію проблеми з 20-х рр. XX – поч. XXI ст., виділяємо два історіографічні періоди, протягом яких досліджували обрану тему.

Історіографія 20-80-х рр. XX ст. представлена роботами радянських дослідників та істориків української діаспори. Серед радянських дослідників виділяємо М. Бернштейна, А. Волощенко, Г. Марахова, В. Міяковського (у 20-30-х рр.) та інших. М. Бернштейн в роботі «Основа», виділяв видавничу діяльність громад, саме в ній відображався початок просвітницької діяльності громадівців за культурне піднесення українців. Дослідник зазначав, що «уродженцы Малороссии начали чувствовать живее прежнего жажду самопознания, которая выражается множеством книг по предмету местной истории и этнографии, изданных в Киеве, Одессе, Харькове и др. южнорусских городах». Цим автор намагався показати початок пробудження та зародження в містах України боротьби за відродження української національної культури [3, с. 13].

В. Міяковський розглянув основні напрямки роботи видавничого органу Чернігівської громади газети «Чернігівський листок», головним редактором якої був Л. Глібов. За словами дослідника, «се була тижнева газета, у якій за три роки існування (1860-1863) з'явилося на світ лише 60 чисел» [19, с. 287]. Володимир Варламович звернув увагу на програму газети, охарактеризувавши основні її рубрики: «отдел литературный; новости, вести и слухи; общепользные сведения; библиографические известия; разные объявления, вызовы, запросы и отзывы» [19, с. 288].

Г. Марахов розглянув відомості про роботу Чернігівської громади. Вона займалася безпосередньо просвітницькою та етнографічною діяльністю, організацією недільних шкіл, постанов, збором та публікацією етнографічних матеріалів [18, с. 132]. Автор зазначив, що в роботі Чернігівської громади значну роль відігравали «украинские либералы, мечтавшие об оздоровлении Украины, восстановлении порядка и обычая старины. Отдельные громадовцы, в особенности А. Тыщинский, отстаивали радикальные меры борьбы с царским самодержавием» [18, с. 133].

Досліджуючи український громадівський рух, А. Волощенко приділила увагу українським громадам, утвореним на початку 60-х рр. XIX ст. Вона охарактеризувала склад громад у Харкові, Полтаві та Чернігові, серед представників яких перебували викладачі вузів та вчителі, чиновники, ліберально настроєні поміщики, студенти вузів, училищ, учні старших класів гімназії та інші. Аза Кирилівна виділяла різний характер діяльності громад, суспільно-політичні переконання членів цих організацій [4, с. 112-113]. Дослідниця звернула увагу на невикористання в роботі громад революційної пропаганди. Громадівці говорили, що не могли вирішувати питання, пов'язані з розв'язанням суспільно-політичних аспектів, вони лише займалися поширенням знань серед народу за допомогою розвитку та вжитку української

мови, традицій та історії [4, с. 115]. Беручи до уваги діяльність громад у Харкові, Полтаві та Чернігові, дослідниця говорить, що «Всі громади в основному провадили культурно-освітню діяльність: видавали популярну і наукову літературу українською мовою, вивчали історію України, збирали матеріал по етнографії, фольклору, оцінюючи все це зі своїх класових позицій» [4, с. 114]. Цікаві відомості вона дала відносно різних напрямків діяльності у громадах. Демократично настроєні громадяни відстоювали інтереси селянства, вимагаючи відміни кріпосного права, з іншого боку, ліберально налаштовані діячі захищали право поміщиків на земельну власність [4, с. 116].

В узагальнюючій праці з історії УРСР 1967 року видання зазначалося, що громадяни сприяли розвитку української мови, шкіл, театрів, а також інших галузей культури, відіграючи позитивну роль в українському національно-визвольному русі [13, с. 456]. На думку авторів «Історії УРСР», хибним в українських громадах було, те, що вони не могли охопити просвітницьку діяльність широких мас населення українців та нездатність здійснення радикальних перетворень в національному питанні [13, с. 457].

Аналізуючи «Историю УССР» 1969 року видання можна виділити, що у роботі описуються організації української інтелігенції початку 60-х рр. XIX ст., які існували у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах України, попри за все це діяльність громад не охоплювала великий масив українського населення [12, с. 472-473].

З часом у роботі «Історія УРСР» 1981 року видання відзначалось, що рух, який почався наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. на українських землях мав буржуазно-ліберальний характер. Зазначалося, що ідеологія громад мала національно-ліберальний напрямок. Вказано на «просвітницьку діяльність напівлегальних організацій під назвою «громади». Вони виникали у великих містах України – у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших. Зазначалося, що «ці організаційно аморфні, без статутів, програм і чіткої структури гуртки об'єднували переважно буржуазно-ліберальну інтелігенцію, хоча траплялося, що в них брали участь і демократично настроєні люди, які прагнули до радикальних перетворень у суспільстві» [14, с. 185].

В «Истории УССР» 1983 року видання, подаються загальні відомості про утворення на території України громад. Утворені громади в Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах, об'єднували представників української інтелігенції. Вони могли утворитися в новому складі та розпастися [11, с. 432]. Зазначалося, що в цих організаціях не було чіткої мети, припускалося, що були прояви демократичних та ліберальних тенденцій. У зв'язку з цим, у роботі вказане, що «украинские либералы-громадовцы стремились мирными, легальными путями выпросить у царского самодержавия отдельные уступки в области национально-культурного развития, отбрасывая

возможность активных выступлений против существующего социального строя» [11, с. 433].

В «Українській радянській енциклопедії» зазначалося існування у Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах України таємних організацій української ліберально-буржуазної інтелігенції. Метою їх було підмінити боротьбу українського народу проти соціального і національного гноблення культурницькою діяльністю ліберально-буржуазного характеру [28, с. 462].

Серед істориків української діаспори, які розглядали діяльність українських громад наприкінці 50-х – на поч. 60-х рр. XIX ст. були представлені М. Антонович, Д. Дорошенко, О. Субтельний та інші. Д. Дорошенко, писав про те, що після утворення Петербурзької громади, ці організації почали виникати в Полтаві, Чернігові та Харкові. Серед них історик, описав Чернігівську громаду. Розкриваючи її діяльність, він охарактеризував видання в Чернігові протягом 1961-1963 рр. українського тижневика «Чернігівський Листок», редактором якого був Л. Глібов. Дмитро Іванович відзначив, що видання різноманітних журналів та літератури українською мовою відбувалося і в інших містах України [6, с. 291].

Після утворення громад російський уряд почав стежити за їхньою діяльністю. Польське визвольне повстання, викликало загострення ситуації, у зв'язку з цим почалась протидія українському культурному рухові з боку царської влади в Києві, Одесі та інших містах [6, с. 296]. Д. Дорошенко зазначав, що після доносів про розвиток українського національного руху російському уряду, почалися арешти серед української інтелігенції Києва, Харкова, Полтави та Чернігова. За словами діаспорного історика, «Чернігівська та Полтавська громади були цілком розгромлені... «Чернігівський листок» припинено, всі недільні та інші школи з українським навчанням закрито» [6, с. 297].

У роботі «З історії громад на рубежі 1850-1860-х років» М. Антонович писав про утворення Харківської громади. Зазначивши, що в Харкові в першій половині 1850-х років існував гурток Неговського (Ніговського), який займався збиранням дум та іншого етнографічного матеріалу чи літературної діяльності. За словами історика, «з цього гуртка вийшли пізніше члени Харківської громади, включаючи і О. Потебню, а все ж таки від цього гуртка до Харківської громади ще довгий шлях розвитку» [1, с. 32]. Розглядаючи відомості про С.Носа, дослідник пов'язав час заснування Чернігівської громади з приїздом його на посаду в Чернігові. Це був період приблизно з кінця 1858 – до початку 1859 рр. [1, с. 33].

О. Субтельний вказав, що Київська громада послужила поштовхом до утворення громад українською інтелігенцією в Полтаві, Чернігові, Харкові та Одесі. Історик визначив чисельність усіх недільних шкіл, які утворили українські громади. На його думку шкіл налічувалось майже сто. Але до цього твердження треба віднести

обережно, адже дослідник не зазначив, за який період це сталося, на яких територіях діяли недільні школи, маючи на увазі і західноукраїнські землі чи тільки на Наддніпрянській Україні. Дослідник, аналізуючи роботу громад, прийшов до висновку, що вони поєднували в собі багато напрямків «романтизму, аполітичного народництва, волонтаризму та культу усього українського народу другої половини XIX ст. називаючись українофільством» [26, с. 361–362].

Сучасна історіографія представлена роботами В. Дудка, В. Литвина, С. Рубашової, В. Сарбей, С. Світленка та іншими. Серед спеціальних праць, які вивчали історики, були розкриті питання про діяльність Полтавської та Харківської громад, охарактеризовано час їх утворення. С. Рубашова не говорить про дату заснування громад, характеризуючи лише роботу організацій у Полтаві, Харкові, Чернігові в 60-х рр. XIX ст. Утворені в містах Наддніпрянської України організації об'єднувала єдина ідея. Авторка зазначає, що «національно свідомих інтелігентів єднала українська ідея на демократичному ґрунті, гуртували спільні суспільні й моральні симпатії і антипатії, натхнена віра в українську самобутність, любов до рідного краю і люду» [21, с. 141]. Використовуючи статистичні дані, дослідниця приходиться до висновку, що найчисельнішою серед громад України була Київська, в якій нараховувалося до 300 постійних членів. Водночас Полтавська, Харківська та Чернігівська громади налічували приблизно 50-60 осіб. Розглядаючи Харківську громаду, вона зазначила боротьбу діячів за відродження української народної поезії та мови, оскільки вона вже була занедбана. В цьому контексті треба відроджувати любов до мови та розширювати кругозір рідної культури [21, с. 143]. Всі національні ідеї діячів громад реалізовували через культурницьку діяльність, у першу чергу, через недільні школи, видання підручників та популярних книжок. Дослідниця приділила увагу видавничій діяльності громад, зазначивши, що однією з відомих газет Чернігівської громади був «Чернігівський листок». У ньому розповсюджувалися ідеї культурно-національного відродження, пробуджувалося почуття самоповаги у народу [21, с. 144].

Відомий дослідник історії українського національного руху А. Катренко, відзначав, що наприкінці 50-х рр. XIX ст. відновився визвольний рух в Україні, який започаткувала українська інтелігенція. Об'єднавшись у громади, вона діяла напівлегально. Новостворені організації працювали в Полтаві, Чернігові та Харкові. Андрій Миколайович розглянув діяльність громад, зауваживши, що вони не мали програми та обов'язків, які повинні виконувати всі члени. Відмінним у громадах було те, що їх об'єднувала спільна ідея відродження української національної культури. У дослідженні автор не називав провідних громадських діячів, а описував те, що «члени громад доклали багато зусиль для вивчення духовної спадщини свого

народу, включення її в культурний процес, брали активну участь у творенні української науки й професійної культури, що стало визначальним фактором у справі нового національного відродження» [15, с. 7]. Дослідник відзначав напрямок діяльності українських громад наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст., який мав культурно-просвітницький характер [15, с. 8].

В. Дудко вказує, що значні відомості про діяльність Полтавської громади були поміщені на сторінках журналу «Основа». В ньому друкувалися просвітницькі статті громадських діячів Полтави – М. Белуха-Кохановського, Р. Витавського, О. Кониського, В. Кулика, В. Лободи, П. Шохіна та інших [7, с. 156]. Віктор Іванович акцентував свою увагу на визначній діяльності Д. Пильчикова, який був одним з видних діячів Полтавської громади. Дослідник ретельно вивчав опубліковані листи Д. Пильчикова, черпаючи відомості про діяльність Полтавської громади [7, с. 158].

Важливим джерелом щодо вивчення діяльності Харківської громади можна вважати лист харківських громадівців до галицької молоді. О. Супронюк зазначала, що значна кількість істориків цьому листу не приділила значної уваги. Не дивлячись на це, дослідниця говорить про значний інтерес для вивчення ідеології та конкретних форм діяльності Харківської громади. Авторка, досліджуючи цей лист, намагається з'ясувати його авторство [27, с. 179]. О. Супронюк згадувала про видатного діяча Харківської громади О. Потебню, який брав участь у ній на початку 60-х рр. XIX ст. [27, с. 178].

За аналізом спогадів діячів українського національно-визвольного руху, Н. Чирікало та О. Беззубець дійшли висновків, що на початку 60-х рр. XIX ст. у Наддніпрянській Україні існувало чотири громади – Київська, Чернігівська, Полтавська та Харківська. Відносно Єлизаветградської та Одеської про них автори пишуть, що вони були утворені трохи пізніше [2, с. 90].

В. Сарбей зазначав, що практична діяльність громад полягала переважно в здійсненні культурно-освітніх заходів, участі у роботі недільних шкіл, видання підручників українською мовою, збирання та публікування зразків усної народної творчості. Дослідник виділяв основну ідею яка об'єднувала усі українські громади. За словами історика, «спільними для всіх громад України були національна українська ідея на демократичному ґрунті, віра в можливість досягти національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання його духовної культури – гідний внесок до світової культурної спадщини» [24, с. 12]. В першу чергу він приділив увагу діяльності Полтавської громади та її провідному діячу Д. Пилькикову, який був колишнім членом Кирило-Мефодіївського товариства. Про громадівців О. Строніна, А. Нечипоренка, М. Потехіна історик

ззначав, що вони друкували за кордоном різні газети зокрема для України. Не витримавши переслідування з боку царської влади, українські громади в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі в середині 60-х рр. XIX ст. самоликвідувалися або були заборонені офіційно [25, с. 196].

С. Світленко, зазначивши що Полтавська, Харківська та Чернігівська українські громади об'єднували приблизно 50-60 осіб. На початку 60-х рр. XIX ст. представники українських громад були «справжніми народолюбцями, вважали себе прихильниками «народної ідеї», «народної справи», «друзями народу», розуміючи під останнім насамперед селянство» [24, с. 9-10]. Дослідник виділяв національно-культурницьку діяльність українських громад, саме вона була основною у «народолюбців» на рубежі 1850-1860 рр. Недільні школи були одним з основних напрямків просвітницької діяльності Полтавської, Чернігівської, Харківської та інших українських громад [24, с. 19]. За словами автора, «у склад Полтавської громади входили, педагоги О. Кониський, Д. Пильчиков, О. Стронін та ін.; до Харківської громади – педагоги В. Гнилоширов і Д. Пильчиков, етнограф П. Єфименко, письменник і перекладач М. Лободовський, поет і драматург В. Мова, філолог О. Потебня, правник А. Шиманов та ін., до Чернігівської – письменник Л. Глібов, фольклорист О. Маркович, лікар і етнограф С. Ніс» [24, с. 20]. Поява українських народолюбців на початку 60-х рр. XIX ст. у Полтаві, Чернігові, Харкові, за словами С. Світленка, була пов'язана з утворенням в цих містах громад [25, с. 68].

Наступні історики розглядали діяльність громад Наддніпрянської України в контексті історії України. До них відносимо праці Я. Грицака, Р. Іванченко, Л. Кормич, В. Литвина та інших. Р. Іванченко розглянула роботу громад, утворених на початку 60-х рр. XIX ст. у Харкові, Полтаві та Чернігові. Ці громади не висували жодних вимог, займалися лише просвітництвом, розвитком літератури, культури, історії. До числа їх входили не лише студенти, але й відомі діячі культури: «до Полтавської громади входив відомий педагог та історик, росіянин О. Стронін, український письменник О. Кониський та ін.» [10, с. 193].

В. Литвин, звернув увагу на те, що передвісники громад у вигляді студентських гуртків існували у 50-х рр. XIX ст., так, у Харківському університеті наприкінці 50-х рр. існував студентський гурток О. Потебні. Історик, досліджуючи громади, відмітив, що однією з перших організацій в Україні у 1858 р. постала Полтавська громада, в цьому ж році утворилася і Чернігівська громада. Але трохи пізніше відносно Харківської громади дослідник припускає, що вона могла утворитися наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Дослідник звернув увагу на активних членів громад, відзначивши в Полтавській – О. Кониського, П. Кузьменка, В. Кулика, В. Лободу, Д. Пильчикова, О. Строніна.

До Харківської громади В. Литвин відніс П. Єфименка, М. Лободовського, В. Мову, О. Потебню, А. Шиманова. Серед членів Чернігівської громади були М. Вербицький, Л. Глібов, О. Маркович, С. Ніс, О. Тищинський [18, с. 388]. Автор не розкриває всіх напрямків діяльності громад, а лише те, що в першу чергу вони співпрацювали з Петербурзькою «Основою», займаючись просвітницькою діяльністю. Чернігівська громада мала свій друкований орган «Чернігівський листок», який виходив нерегулярно, маючи літературно-популярний характер [17, с. 389].

Я. Грицак розкрив відомості відносно розгрому Полтавської та Чернігівської громад, про арешти з боку російського уряду членів Харківської громади. Поштовою до цього автор вбачав події польського повстання, які начебто були пов'язані з діяльністю українського руху [5, с. 66].

Існування громад в Полтаві, Чернігові, Харкові та згодом в інших містах мало велике значення для дослідження етнографії, історії та філософії. За словами Л. Кормич, громадівці розвивали культ козацтва та носили спеціальний український селянський одяг. Вони поєднували в собі ідеалізм, народництво та поклоніння всьому українському, маючи назву українофіли [16, с. 307].

Отже, в результаті історіографічного аналізу питання про діяльність українських громад наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. доходимо висновку, що ця наукова проблема активно досліджувалася протягом XX – на початку XXI ст. У різних історіографічних періодах досліджувана тема неоднозначно висвітлювалася представниками тих чи інших історіографічних напрямків.

Історіографія 20-80-х рр. минулого століття була представлена працями радянських істориків та українських дослідників в діаспорі. У дослідженнях М. Бернштейна, А. Волощенко, Г. Марахова, В. Міяковського були розкриті наступні питання: час виникнення громад Наддніпрянської України, видатні громадівські діячі, напрямки роботи організацій. Діаспорні дослідники на відміну від радянських більш об'рунтовано характеризували аспекти досліджуваної проблеми.

Сучасна історіографія вивчається у спеціальних працях, присвячених дослідженню громад та роботах які розглядають їх у певному контексті. Серед дослідників громад Наддніпрянської України необхідно відзначити В. Дудка, А. Катренка, С. Рубашової, В. Сарбея, С. Світленка, О. Супрунок. Вони, оперуючи працями попередників розкривають тему. Я. Грицак, Р. Іванченко, Л. Кормич, В. Литвин розкривають загальні відомості відносно діяльності громад.

Надалі потрібно глибше дослідити історіографію другої половини XIX – початку XX ст., присвячену діяльності громадам Наддніпрянської України 60-70-х рр. XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1988. – № 2. – С. 28–49.
2. Беззубець О. Спогади діячів у визвольного руху 60-90-х років XIX ст. / О. Беззубець, Н. Чирикало // Етнічна історія народів Європи. – Випуск 9. – 2001. – С. 90–94.
3. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн – К. : АН УРСР, 1959. – 216 с.
4. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К., 1974. – 221 с.
5. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: [навч. посібник] / Я. Й. Грицак ; 2-ге видання / – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – В 2-х томах. – Т. II – К. : Глобус, 1991. – 462 с.
7. Дудко В. Полтавська громада початок 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / В. Дудко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155–177.
8. Енциклопедія історії України: в 5 т. Т. 2.: Г-Д. / Редколегія : В. А. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2004. – 528 с.
9. Енциклопедія українознавства в 3-х т. Т. 2. / Под ред. В. Кубійовича. – К. : Молоде життя, 1994. – 780 с.
10. Іванченко Р. П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності / Р. П. Іванченко. – К. : Український письменник, 1996. – 335 с.
11. История УССР в 10 т. Т. 4. / Редкол.: Ю. Ю. Конфудор (гл. редактор) и др., АН СССР, Институт истории. – К. : Наукова думка, 1983. – 694 с.
12. История Украинской ССР в 2-х т. Т. 1. / Під ред. К. К. Дубини, І. О. Гуржія. – К. : Наукова думка, 1969. – 835 с.
13. Історія Української РСР (Науково-популярний нарис) / Під ред. К. К. Дубини, І. О. Гуржія. – К. : Наукова думка, 1967. – 410 с.
14. Історія УРСР в 10 т. Т. 4. К. : Наукова думка, 1981. – 525 с.
15. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття у двох частинах. Ч. 2. 60-80-ті роки XIX століття / А. М. Катренко. – К. : Либідь, 1999. – 189 с.
16. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст.: [навч. посіб.] / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Видання четверте. – Х. : ООО «Одіссей», 2004. – 480 с.
17. Литвин В. М. Історія України у 3-х томах Т. 2. Кінець XVIII – початок XX ст. / В. М. Литвин. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 760 с.
18. Марахов Г. И. Социально – политическая борьба на Украине 50-60-е гг. XIX в. / Г. И. Марахов. – К. : Вища школа, 1981. – 160 с.
19. Міяковський В. Недруковане й забуте (громад. Рухи дев'ятого десятиліття новітня українська література) / В. Міяковський. – Нью Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 508 с.
20. Мисюра О. Постать О. Кониського в українському національно-визвольному русі (історіографія та джерелознавча проблема) / О. Мисюра // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 37–46.
21. Рубашова С. Провідні національні та соціальні ідеї українських громад 60-х років XIX ст. / С. Рубашова // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 141–150.
22. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 3–16.
23. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей // Історія України У 15 т. Т. 9. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
24. Світленко С. Українські громади другої половини XIX ст. – початку XX ст. [Особливості ідеології та діяльності] / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
25. Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. / С. І. Світленко // Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Герда, 2007. – 457 с.
26. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 736 с.
27. Супронюк О. Харківська Громада наприкінці 1862 р. / О. Супронюк // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 178–191.
28. Українська радянська енциклопедія Т. 3. / Під ред. М. П. Бажана. – К. : Українська радянська енциклопедія. – 576 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. В. М. Романцов (Маріупольський державний університет);
д.і.н., проф. Є. Г. Сінкевич (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили).

© Клер І. Г., 2014

Дата надходження статті до редколегії 09.09.2014 р.